

ERKIN IQTISODIY ZONALAR (EIZ) VA EKSPORT SAMARADORLIGI

Yunusxo‘djayev Azamatxo‘ja
TMC instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada erkin iqtisodiy zonalar (EIZ)ning eksport samaradorligini oshirishdagi roli, samaradorlikni o‘lchash indikatorlari hamda O‘zbekiston misolida amaliy ko‘rsatkichlar tahlil qilinadi. Xalqaro miqyosda maxsus zonalar soni 5 000 tadan oshgani, biroq zonalar natijadorligi bir xil emasligi qayd etiladi (UNCTAD, 2019). O‘zbekistonda 2025-yil 1-oktabr holatiga 31 ta maxsus/erkin iqtisodiy zona mavjud bo‘lib, ularda 1 070 ta ishtirokchi korxona faoliyat yuritadi (O‘zR Milliy statistika qo‘mitasi, 2025). 2025-yil yanvar–sentabr davrida EIZ korxonalari sanoat ishlab chiqarishi 45 151,8 mlrd so‘mni tashkil etib, o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 42,7% ga o‘sgan; respublika tashqarisiga jo‘natilgan sanoat mahsulotlari hajmi 7 160,5 mlrd so‘m bo‘lgan (O‘zR Milliy statistika qo‘mitasi, 2025). Ushbu natijalar asosida EIZ eksport “intensivligi” (jo‘natma/ishlab chiqarish) taxminan 15,9% atrofida ekani hisoblab chiqildi. Maqolada eksport samaradorligini oshirish uchun “infratuzilma–logistika–bojxona soddalashtirish–mahalliy yetkazib beruvchilar zanjiri–texnologiya va malaka” bloklari bo‘yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar: erkin iqtisodiy zona, eksport samaradorligi, eksport intensivligi, logistika, investitsiya, qo‘shilgan qiymat, klaster, bojxona soddalashtirish

Kirish

Erkin iqtisodiy zonalar tashqi iqtisodiy faoliyatda investitsiya jalb qilish, eksportni kengaytirish va yuqori qo‘shilgan qiymatli ishlab chiqarishni

rag‘batlantirishning eng ko‘p qo‘llaniladigan institutlaridan biridir. UNCTAD ma‘lumotlariga ko‘ra, maxsus iqtisodiy zonalar soni dunyo bo‘yicha 5 000 tadan oshgan bo‘lib, ko‘plab mamlakatlar ularni eksportga yo‘naltirilgan sanoatni rivojlantirish vositasi sifatida ko‘radi (UNCTAD, 2019). Biroq zonalarning “eksport natijasi” doimo avtomatik yuz bermaydi: ayrim zonalar investitsiya va ishlab chiqarish hajmini oshirgan bo‘lsa-da, eksport ulushi past, texnologik murakkablik cheklangan yoki mahalliy iqtisodiyot bilan bog‘liqlik sust bo‘lishi mumkin (UNCTAD, 2019). Shuning uchun EIZ samaradorligini baholashda faqat “rezidentlar soni” yoki “ishlab chiqarish hajmi” emas, balki eksportning sifat va barqarorlik ko‘rsatkichlari (eksport ulushi, eksportning diversifikatsiyasi, yuqori texnologiyali mahsulot ulushi, eksport daromadining qo‘shilgan qiymatga konversiyasi)ni integratsiyada ko‘rish zarur. Mazkur maqola EIZ eksport samaradorligini o‘lchash indikatorlarini tizimlashtiradi va O‘zbekiston statistikasi asosida EIZ eksport natijalarini talqin qiladi.

Asosiy qism

EIZ va eksport samaradorligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni izohlashda uchta asosiy mexanizm ajralib turadi. Birinchi mexanizm - xarajatlarni qisqartirish: infratuzilma, logistika va ma‘muriy tartib-taomillar soddalashgani sari korxona eksportga chiqish xarajatlari (transaction costs) kamayadi. Ikkinchi mexanizm - investitsiya va texnologiya transferi: soliq/bojxona imtiyozlari va “tayyor maydon” modeli yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tezroq ishga tushiradi, eksportbop mahsulot nomenklaturasini kengaytiradi. Uchinchi mexanizm - ishlab chiqarish zanjirlari va klasterlashuv: zonadagi kooperatsiya (mahalliy yetkazib beruvchilar, xizmatlar, logistika operatorlari) kuchaysa, eksportning qo‘shilgan qiymati oshadi.

SJIF:5.219

Shu bilan birga, UNCTAD zonalar natijadorligi “arzon imtiyozlar” bilan emas, aynan boshqaruv sifati, infratuzilmaning real tayyorgarligi va mahalliy iqtisodiyot bilan bog‘lanish darajasi bilan belgilanishini ta’kidlaydi (UNCTAD, 2019).

O‘zbekiston misolida EIZ miqyosi va faoliyatini baholash uchun rasmiy statistik ma’lumotlar muhim. 2025-yil 1-oktabr holatiga mamlakatda 31 ta maxsus/erkin iqtisodiy zona mavjud bo‘lib, ularda 1 070 ta ishtirokchi korxona qayd etilgan (O‘zR Milliy statistika qo‘mitasi, 2025). Bu ko‘rsatkichlar zonalar instituti kengayib borayotganini bildiradi (2025-yil 1-aprel holatiga 28 ta zona bo‘lgan) (O‘zR Milliy statistika qo‘mitasi, 2025).

Eksport samaradorligini bevosita ko‘rsatadigan indikatorlardan biri - zonadagi ishlab chiqarish va tashqariga jo‘natma (eksportga yaqin ko‘rsatkich) nisbatidir. 2025-yil yanvar–sentabrda EIZ korxonalari sanoat ishlab chiqarishi 45 151,8 mlrd so‘mni tashkil etib, 2024-yilning mos davriga nisbatan 42,7% ga oshgan (O‘zR Milliy statistika qo‘mitasi, 2025). Shu davrda EIZ korxonalari respublika tashqarisiga 7 160,5 mlrd so‘mlik sanoat mahsulotlarini jo‘natgan (O‘zR Milliy statistika qo‘mitasi, 2025). Ushbu ikki ko‘rsatkich asosida “eksport intensivligi” (jo‘natma/ishlab chiqarish) taxminan 15,9% atrofida chiqadi (hisob-kitob muallif tomonidan statistik ma’lumotlar asosida bajarildi). Bu natija EIZ ishlab chiqarish o‘ssishi yuqori bo‘lsa-da, eksport ulushini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha institutsional va texnologik choralar zarurligini ko‘rsatadi.

Eksport samaradorligini yanada aniq baholash uchun indikatorlar tizimini qo‘llash maqsadga muvofiq. Quyidagi jadval EIZ eksport samaradorligini o‘lchashda eng amaliy ko‘rsatkichlar va formulalarni jamlaydi.

Jadval. EIZ eksport samaradorligini baholash indikatorlari (taklif)

Indikator	Mazmuni	Formula (qisqa)
Eksport intensivligi	Ishlab chiqarishning qanchasi tashqi bozorga chiqmoqda	$EI = \frac{X}{Q}$
Ishtirokchi boshiga eksport	Rezidentlar eksport natijasining “o‘rtacha” darajasi	$X_{pc} = \frac{X}{N}$
Eksport o‘shish sur‘ati	Eksport dinamikasi	$g_x = \frac{X_t - X_{t-1}}{X_{t-1}}$
Diversifikatsiya (oddiy)	Mahsulot/bozorlar konsentratsiyasi pasayishi	$HHI = \sum s_i^2$ (past bo‘lsa yaxshi)
Mahalliy bog‘liqlik	Mahalliy yetkazib beruvchilar ulushi oshishi	$LB = \frac{\text{Total inputs}}{\text{Local inputs}}$
Qo‘shilgan qiymat eksporti	Eksportda mahalliy qo‘shilgan qiymat ulushi	DVA (GVC yondashuvi)

Bu yerda X - respublika tashqarisiga jo‘natilgan (eksportga yo‘naltirilgan) mahsulotlar qiymati, Q - EIZdagi ishlab chiqarish, N - rezidentlar soni. O‘zbekiston bo‘yicha yuqorida keltirilgan rasmiy raqamlar orqali EI ni hisoblash mumkin: $EI \approx 7\,160.5 / 45\,151.8 \approx 0.159$.

EIZ eksport samaradorligini oshirish bo‘yicha amaliy choralar “natijani o‘lchash” logikasiga ulangan bo‘lishi kerak. Birinchi ustuvor yo‘nalish - eksportbop mahsulot portfelini kengaytirish: texnologik murakkablik past bo‘lsa, eksport ulushi ham odatda cheklanadi; UNCTAD zonalar siyosatini “yuqori qiymat zanjirlariga ulanish” bilan bog‘lash zarurligini qayd etadi (UNCTAD, 2019). Ikkinchi yo‘nalish - logistika va bojxona jarayonlari: “tezkor chegara” va raqamli

hujjatlar eksportning vaqt xarajatini kamaytiradi, ayniqsa tez buziluvchi va qisqa siklli mahsulotlarda. Uchinchi yo‘nalish - mahalliy kooperatsiya: zonadagi korxona import xomashyo/komponentga haddan tashqari tayanib qolsa, eksport tushumi bo‘lsa ham, mahalliy qo‘shilgan qiymat past bo‘lib qoladi; shuning uchun mahalliy yetkazib beruvchilarni sertifikatlash, standartlashtirish va moliyalashtirish dasturlari EIZ natijasini kuchaytiradi. To‘rtinchi yo‘nalish - boshqaruv va “aftercare”: investorni jalb qilish bilan birga, eksport shartnomalari, sifat standartlari, bozorga kirish bo‘yicha servis xizmatlar (trade support) muhim rol o‘ynaydi.

Xulosa

EIZ eksportga yo‘naltirilgan sanoatlashtirish va tashqi bozorlarga chiqish xarajatlarini kamaytirishning samarali instituti bo‘lishi mumkin, biroq eksport natijasi zonaning mavjudligi bilan emas, uning real boshqaruvi va mahalliy iqtisodiyot bilan integratsiyasi bilan belgilanadi (UNCTAD, 2019). O‘zbekiston misolida 2025-yil 1-oktabr holatiga 31 ta EIZda 1 070 ta ishtirokchi korxona faoliyat yuritayotgani zonalar miqyosi kengayganini ko‘rsatadi. 2025-yil yanvar–sentabrda EIZ sanoat ishlab chiqarishi 45 151,8 mlrd so‘mga yetib, 42,7% ga o‘sgan, respublika tashqarisiga jo‘natma esa 7 160,5 mlrd so‘mni tashkil etgan. Hisob-kitoblar eksport intensivligi ~15,9% atrofida ekanini ko‘rsatadi, bu esa eksport ulushini oshirish uchun mahsulot portfeli, logistika/bojxona soddalashtirish, mahalliy kooperatsiya va “aftercare” xizmatlari bo‘yicha maqsadli siyosat zarurligini anglatadi. Eng muhim tavsiya - EIZ samaradorligini EI, (X_{pc}), diversifikatsiya va mahalliy bog‘liqlik kabi indikatorlar bilan muntazam

monitoring qilish va rag'batlarni aynan eksport natijasi hamda qo'shilgan qiymat ko'rsatkichlariga bog'lashdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNCTAD. (2019). World Investment Report 2019: Special Economic Zones (Chapter IV).
2. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. (2025). Activities of special economic zones, small industrial zones, technoparks and clusters in the Republic of Uzbekistan (Press release, 14.11.2025).
3. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. (2025). Activities of Special Economic Zones... (Press release, 15.05.2025).
4. World Bank. (2011). Zeng, D.Z. Special Economic Zones: Lessons from the Global Experience (Policy Research Working Paper).
5. World Bank. (Operational review). Special Economic Zones: An Operational Review of Their Impacts.